

π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ: ὁ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος*

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΗΖΙΟΥΛΑ**

Εἰσαγωγικά

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ μικρὴ ἐκπλήρωση τοῦ χρέους πού αἰσθάνομαι ἀπέναντι στὸν ἀείμνηστο διδάσκαλό μου, ὁ ὁποῖος ἐπέδρασε βαθιὰ στὴ θεολογικὴ σκέψη μου καὶ ὁ ὁποῖος, δυστυχῶς, δὲν εἶναι πάρα πολὺ γνωστὸς στὴν Ἑλλάδα, διότι δὲν ἔχουν μεταφρασθεῖ καὶ δὲν ἔχουν διαβασθεῖ πολὺ τὰ ἔργα του. Ἡ Θεολογία προσφέρει πραγματικὰ σημαντικὴ ὑπηρεσία στὴν Ὁρθόδοξη θεολογία τοῦ τόπου μας μὲ τὸ νὰ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκτιμήσουμε καὶ ἐδῶ τὸ ἔργο τοῦ π. Φλωρόφσκυ. Ἴσως αὐτὸ ἀποτελέσει ἀφετηρία γιὰ μιὰ σοβαρότερη καὶ βαθύτερη μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Ὁρθόδοξου θεολόγου τῆς ἐποχῆς μας. Διότι εἶναι πραγματικὰ ὀδυνηρὸ νὰ βλέπει κανεὶς ἄλλους ρώσσους θεολόγους τοῦ αἰῶνα μας νὰ ἔχουν ἐπηρεάσει βαθύτατα τοὺς συγχρόνους μας Ἕλληνες, καὶ νὰ τείνουν νὰ σφραγίσουν τὴν σύγχρονη Ὁρθόδοξη σκέψη, ἐνῶ παραμένει ἄγνωστη σχεδὸν ἢ προσφορὰ τοῦ Φλωρόφσκυ.

Ὁ σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου εἶναι νὰ φανεῖ μέσα ἀπ' αὐτὸ σὲ ποιά σημεία θὰ ἔπρεπε ἡ ἐπίδραση τοῦ π. Φλωρόφσκυ νὰ ἦταν μεγαλύτερη στὸν τόπο μας καὶ νὰ εἶχε ὑποκαταστήσει τὴν ἐπίδραση πού εἶχαν οἱ ἄλλοι ρώσσοι θεολόγοι. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὑποτίμηση τῆς προσφορᾶς τῶν ἄλλων, δηλώνει ὅμως κάτι ιδιαίτερα σημαντικό, ιδιαίτερα γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες. Ὁ π. Φλωρόφσκυ κατενόησε τοὺς Ἕλληνες πατέρες ὡς Ἕλληνες περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τοὺς κατενόησαν οἱ ἄλλοι σύγχρονοι ρώσσοι θεολόγοι. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν ὑποκρύπτει

* Τὸ παρὸν ἀποτελεῖ τροποποιημένη καὶ συμπληρωμένη μορφή ἄρθρου μας πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Σύναξη* 64/1997, σσ. 7-26.

** Ὁ Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης Ζηζιούλας εἶναι τακτικὸ Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Δ/ντῆς τοῦ Γραφείου Ἐκπροσωπήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν Ἀθήνα. Διετέλεσε καθηγητὴς στὰ πανεπιστήμια Ἐδμβούργου, Γλασκώβης, Θεσσαλονίκης καὶ Λονδίνου.

καμμία τάση σωβινισμού. Δὲν πρόκειται γιὰ ζήτημα ἐθνικῆς σημασίας, ἀλλὰ γιὰ μιὰ στάση ἀπέναντι τῆς ζωῆς, πὺν προσιδιάζει ιδιαίτερα στοὺς Ἑλληνες καὶ πὺν κάνει τὴν Ὁρθοδοξία σάρκα ἀπὸ τὴ σάρκα μας. Αὐτὸν τὸν οἰκειο σὲ μᾶς τοὺς Ἑλληνες τρόπο βιώσεως τῆς Ὁρθοδοξίας ὁ π. Φλωρόφσκυ τὸν εἶχε συλλάβει μελετώντας τοὺς ἔλληνες πατέρες κατὰ τρόπο πὺν δὲν παρατηρεῖται στοὺς ἄλλους ρώσσοις θεολόγοις.

Ἄλλὰ ἡ σπουδαιότητα τῆς προσφορᾶς τοῦ π. Φλωρόφσκυ δὲν περιορίζεται σὲ μᾶς τοὺς Ἑλληνες. Εἶναι ὁ πιὸ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος πὺν ἔχει νὰ παρουσιάσει ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία στὸν περασμένο αἰῶνα, καὶ αὐτὸ γιὰ δύο κυρίως λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι καθαρὰ ἐξωτερικὸς. Ὁ π. Φλωρόφσκυ ἔτυχε –ἀν αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι ἀπλή τύχη καὶ ὄχι μέρος ἐνὸς σχεδίου τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ– νὰ ζησει καὶ νὰ διδάξει στὴ Δύση καὶ νὰ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς οἰκουμενικῆς κινήσεως¹. Γνώριζε ἄριστα τὶς εὐρωπαϊκὲς γλωσσες καὶ τὴ δυτικὴ φιλοσοφία, καὶ ποτὲ δὲν ἔγραψε χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπ’ ὄψη τοῦ τὴ σημασία πὺν εἶχαν τὰ λόγια του γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς Δύσεως. Ἦταν βαθιὰ Ὁρθόδοξος, ἀλλὰ πάντα ἀπευθυνόταν μὲ κατανόηση καὶ ὄχι μὲ κηρυγματικὴ πολεμικὴ ἀντιπαράθεση στοὺς Δυτικούς. Ἡ ἐξωτερικὴ αὐτὴ συγκυρία, πὺν προέκυψε κυρίως ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῶν συγχρόνων τοῦ ἐλλήνων θεολόγων νὰ τὸν ἐνσωματώσουν στὴν ἐλλαδικὴ ἀκαδημαϊκὴ οἰκογένεια (οἱ τότε καθηγητὲς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπέρριψαν τὴν πρόταση τῶν Ἀλιβιζάτου καὶ Κονιδάρη νὰ τὸν μετακαλέσουν στὴ Σχολή τους ὡς καθηγητὴ) ὑποχρέωσε τὸν Φλωρόφσκυ νὰ μείνει γιὰ πάντα στὴ Δύση. Ἔτσι παρέμεινε ὡς τὸ τέλος «οἰκουμενικός» στὰ ἐρεθίσματα τοῦ θεολογικοῦ του στοχασμοῦ.

Ἄλλὰ ἡ οἰκουμενικότητα τῆς θεολογίας τοῦ Φλωρόφσκυ δὲν ἦταν μόνο συγκυριακὴ καὶ ἐξωτερικὴ. Οἱ ρίζες τῆς ἦταν τόσο βαθιές, ὥστε ταυτίζονταν μὲ τὴν ἴδια τὴν θεολογία του. Τὴν οἰκουμενικότητα αὐτὴ τὴν ἀντλοῦσε ὁ Φλωρόφσκυ ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι οἱ ἔλληνες πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦταν πάντοτε ἐπίκαιροι καὶ ἀποτελοῦσαν ἀναπόσπαστο τμῆμα αὐτοῦ πὺν λέμε «Χριστιανισμός», τόσο στὴν ἀνατολικὴ ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ μορφή του. Τόσο ἡ στάση ὅσο

1. Ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν (Ἄμστερνταμ 1948) καὶ ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα στελέχη τῆς «Πίστεως καὶ Τάξεως» τοῦ ἴδιου Συμβουλίου. Ἀγωνίστηκε, πάντοτε ἐκ τῶν ἐνδον, γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς Ὁρθόδοξου θεολογίας στὴν Οἰκουμενικὴ Κίνηση, ἐπιμένοντας κυρίως σ’ αὐτὸ πὺν ὀνόμαζε «οἰκουμενισμὸ ἐν χρόνῳ» σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τὸν «οἰκουμενισμὸ ἐν χώρῳ», πὺν προωθοῦσαν οἱ προτεστάντες.

καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς σκέψεως τῶν ἐλλήνων πατέρων ἦταν γιὰ τὸν π. Φλωρόφσκυ τέτοιας εὐρύτητος, ὥστε νὰ μὴν εἶναι ξένα πρὸς τὶς ἀναζητήσεις τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ ἀναλυτικὰ ἀργότερα, ὁ π. Φλωρόφσκυ δὲν συμμεριζόταν τὴν ἐδραιωμένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σλαβοφίλων συμπατριωτῶν τοῦ ὀξεία ἀντίθεση μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ πάντα ὑποστήριξε ὅτι οὔτε ἡ Δύση μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς τὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ καὶ οὔτε ἡ Ἀνατολή μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινὰ καθολικὴ χωρὶς τὴ Δύση – κάτι ποὺ τόσο εὐκόλα λησιμονεῖται σήμερον. Τὴ θέση τοῦ αὐτῆ τὴν ἀντιλοῦσε ὁ αἰμίμητος κορυφαῖος θεολόγος ἀπὸ τοὺς ἔλληνες πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ὁποίους ποτὲ δὲν ἀντέγραφε στὸ γράμμα τους, ἀλλὰ προσπαθοῦσε πάντα νὰ συλλάβει τὸν παλμὸν τους καὶ τὸ μήνυμά τους. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ κύριος στόχος τῆς θεολογίας ἦταν γι' αὐτὸν ἡ «νεοπατερικὴ σύνθεση», ποὺ σημαίνει, ὅπως θὰ δοῦμε, μιὰ βαθύτερη ἀναζήτηση τοῦ ὑπαρξιακοῦ νοήματος τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ μιὰ σύνθεσή του, ποὺ ἀπαιτεῖ σπάνιες δημιουργικὲς ἰκανότητες καὶ συνθετικὸ χάρισμα. Σ' αὐτὴ τὴν οἰκουμενικὴ καὶ νεοπατερικὴ ἀποστολὴ τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας ὁ π. Φλωρόφσκυ δὲν ἔθεσε παρὰ τὶς πρῶτες ἀρχὲς καὶ τὰ θεμέλια. Δὲν τὴν ἀνέπτυξε ὁ ἴδιος, γιατί ἡ ζωὴ ἐνὸς καὶ μόνο ἀνθρώπου δὲν ἐπαρκεῖ ποτὲ γιὰ τέτοιου εἴδους στόχους. Ἀλλὰ τὰ θεμέλια αὐτὰ τὰ ἔθεσε σωστά καὶ μὲ σαφήνεια. Ἐμεῖς οἱ νεώτεροί του πρέπει νὰ χτίσουμε σ' αὐτὰ, ἀφοῦ πρῶτα γνωρίσουμε καλὰ καὶ ἐκτιμήσουμε τὴν παρακαταθήκην αὐτῆ, πράγμα ὄχι εὐκόλο μέσα στὴν σημερινὴ θεολογικὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν τόπον μας, ὅπου ἡ σοβαρὴ θεολογικὴ σκέψη τείνει νὰ ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ τὸ θεολογικὸ σύνθημα καὶ τὴν εὐσεβῆ φλυαρίαν. Ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ χτίσουμε ἐπάνω στὰ θεμέλια αὐτὰ μὲ ἐργασία σοβαρὴ καὶ δημιουργικὴ, καὶ ὄχι μιμητικὴ καὶ ἀντιγραφικὴ, πηγαίνοντας λίγα βήματα πιὸ πέρα ἀπ' ὅ,τι πρόλαβε νὰ πεῖ ὁ αἰμίμητος διδάσκαλος μὲ τὴν προσοχὴ καὶ τὴν βεβαιότητα ὅτι οἱ βασικὲς ἀρχὲς ποὺ ἔθεσε ἐκεῖνος, παραμένουν πάντοτε ἔγκυρες καὶ σεβαστές.

Ἀλλὰ ποιὲς εἶναι οἱ βασικὲς ἀρχὲς ποὺ θεμελίωσε ἡ σκέψη τοῦ π. Φλωρόφσκυ, καὶ ποιὰ ἡ σημασία τους; Ὅ,τι θὰ ἀκολουθήσει στὸ ἄρθρον μας αὐτὸ εἶναι μιὰ προσπάθεια νὰ ἐκτεθοῦν συνοπτικὰ οἱ θεμελιακὲς αὐτὲς ἀρχὲς, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἰδιαίτην, ξεχωριστὴ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του, προσφορὰ τοῦ π. Φλωρόφσκυ στὴ θεολογίαν. Αὐτὴ ἡ παράθεση τῶν θέσεων τοῦ Φλωρόφσκυ πρέπει νὰ συνοδευθεῖ ἀπὸ μιὰ ἀναζήτηση τῆς σημασίας τους, γιατί ἔτσι μόνον μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ πράγματι «νεοπατερικὴ σύνθεση» κατὰ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Φλωρόφσκυ, δηλαδὴ κάτι πολὺ βαθύτερον καὶ δημιουργικότερον ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ ἀντιγραφὴ τῶν πατέρων.

Ὁ ἐκχριστιανισμένος Ἑλληνισμός: τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας

Τὶς ἀρχὲς αὐτὲς ποὺ ἔθεσε ὁ π. Φλωρόφσκυ θὰ τὶς ἐντάξουμε ἐδῶ σὲ ὀρισμένα γενικὰ θέματα. Ἐνα μεγάλο θέμα ποὺ συνιστᾷ τὴν ἰδιαίτερη προσφορὰ τοῦ π. Φλωρόφσκυ εἶναι αὐτὸ ποὺ θὰ τὸ ὀνομάζουμε «ἐκχριστιανισμένος ἑλληνισμός», καὶ ποὺ περιλαμβάνει βασικὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Ὁ π. Φλωρόφσκυ ξεκίνησε καὶ διαμόρφωσε ἀρχικὰ τὴν ὅλη σκέψη του σὲ μιὰ πάλη μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθετε ἡ δυτικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κάντ καὶ κυρίως μὲ τὸν Χέγκελ καὶ τὸ δυτικὸ ὀρθολογισμό, ποὺ ὀδηγοῦσε εἴτε σὲ κάποιον μυστικισμό, ποὺ ἔφερνε τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμον σὲ μιὰ σχέση θετικὴ μὲ τὸν Θεὸ ἐπὶ τῆ βάσει δεδομένων νόμων, ὅπως τὸ αἰώνιο πνεῦμα ἢ ἡ θρησκευτικότητῃ τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, εἴτε σὲ μιὰ θεώρηση τῆς ἱστορίας ὡς κινήσεως ἐκ τῶν ἔσω πρὸς ἓνα καλὸ τέλος κατὰ τὸ πρότυπο τῆς φυσικῆς ἐξελίξεως (οὐτοπία ἢ χιλιασμός). Στὴν προσπάθεια νὰ διαμορφώσει τὴν πρώτη φιλοσοφικὴ του τοποθέτηση ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία αὐτὴ ὁ Φλωρόφσκυ βρῆκε βοήθεια στὶς θέσεις ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχαν παρουσιαστῆ ἀπὸ τὸν Σαρλ Ρενουβιέ² (πέθανε τὸ 1903), καὶ μέσῳ τοῦ περιοδικοῦ *La Critique*. Οἱ θέσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὸν Ρενουβιέ σ' αὐτὸ τὸ περιοδικὸ ἐπηρέασαν ἢ μᾶλλον συνέπεσαν μ' αὐτὸ ποὺ ἀναζητοῦσε ὁ π. Φλωρόφσκυ, γιατί ὑπεραμυνόταν τῶν θέσεων αὐτῶν τῆς ἐλευθερίας σὲ κάθε τομέα τῆς ὑπάρξεως, ἀντιδρώντας ἔντονα στὴν ὑπολανθάνουσα στὴ δυτικὴ φιλοσοφία ἐπίδραση τῆς αὐγουστίνιας καὶ καλβινιστικῆς πίστεως στὴ θεία Χάρι, ἡ ὁποία ἀπρόσκοπτα καὶ χωρὶς συμμετοχῆ τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας κατευθύνει τὴν ἱστορία. Τὸ φιλοσοφικὸ αὐτὸ ξεκίνημα τοῦ Φλωρόφσκυ –καὶ πρέπει νὰ τὸ σημειώσουμε ὅτι ξεκίνησε ὡς φιλόσοφος καὶ μετὰ μελέτησε τοὺς πατέρες καὶ τὴν ἱστορία– αὐτὸ τὸ φιλοσοφικὸ ξεκίνημα καὶ ἡ πρώτη του αὐτὴ τοποθέτηση σφράγισαν ὀριστικὰ τὴν ὅλη πορεία του ὡς ἐρευνητῆ τῆς πατερικῆς σκέψεως. Ὁ Φλωρόφσκυ, ξεκινώντας ὡς φιλόσοφος, βρῆκε στοὺς ἑλληνες πατέρες τὴν πλήρη ἐπιβεβαίωση τῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ

2. RENOUVIER CH., *Esquisse d'une classification systématique des doctrines philosophiques*, Paris 1885-86. Ὁ Ρενουβιέ ἀμφισβήτησε ἔντονα τὸν γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ, καθὼς καὶ κάθε νετερμισμό, φυσικὸ ἢ ἱστορικὸ, καὶ ὑποστήριξε τὴ σημασία τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ προσώπου στὴν ἱστορία. Ὁ Φλωρόφσκυ προσάρμοσε τὶς δύο αὐτὲς βασικὲς κατηγορίες σὲ μιὰ Χριστοκεντρικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία ἔλειπε ἀπὸ τὸν Ρενουβιέ. Βλ. ἰδιαίτερος τὸ ἔργο του «The Predicament of the Christian Historian» στὸ *Religion and Culture: Essays in Honor of Paul Tillich*, ed. by W. Leibrecht, New York 1959.

ἐλευθερία εἶναι τὸ κλειδί ὄχι μόνο τῆς ἱστορίας ἀλλὰ καὶ τῆς ὄντολογίας, κάθε δηλαδή προσπάθειας γιὰ ἐρμηνεία καὶ κατανόηση τῆς πραγματικότητας καὶ τῆς ἀλήθειας. Σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς αὐτὸ ἔγινε μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο.

Μελετώντας τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὁ Φλωρόφσκυ ἐπεσήμανε ὅτι παρὰ τὴν ποικιλία τῶν σχολῶν σκέψεως ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας θεωροῦσε πάντοτε τὸν κόσμον αἰώνιο καὶ δὲν ἀναζητοῦσε τὴν ἀρχὴν του κατὰ τρόπο ριζικό³. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι ὁ κόσμος ἐνέχει μέσα στὴ φύση του τοὺς αἰώνιους νόμους, ποὺ συντηροῦν καὶ σταθεροποιοῦν τὴν κίνηση, ὡς κίνηση τάξεως καὶ συνεπῶς ἀρμονίας καὶ κάλλους, δηλαδή «κόσμο», κατὰ τὴν ἀρχικὴ σημασίαν τῆς λέξεως. Ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς αἰωνιότητος τοῦ κόσμου ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ἔβλεπε τὴν ἱστορία σὰν ἀνέλιξη τῶν ἴδιων οὐσιαστικῶν πραγμάτων, καὶ ὄχι σὰν κάτι καινούργιο καὶ ἀπρόβλεπτο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ κοσμολογία καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶχαν μέσα τους τὸν ἴδιο ντετερμινισμό⁴ ποὺ χαρακτήριζε τὸν εὐρωπαϊκὸ ὀρθολογισμό καὶ ποὺ ὀδηγοῦσε στοὺς διάφορους χιλιασμούς, οἱ ὁποῖοι ἐνοχλοῦσαν τὸν Ρενουβιὲ καὶ τὸν Φλωρόφσκυ στὰ πρῶτα βήματά του⁵.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνισμό, ἡ βιβλικὴ θέση –καὶ μαζί τῆς ἐκείνη τῶν ἐλλήνων πατέρων– ὀδηγοῦσε τὸν π. Φλωρόφσκυ στὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἐλευθερίας ὡς τοῦ κλειδιοῦ τῆς φιλοσοφίας. Ἐρμηνεύοντας τὴν πατερικὴ σκέψη μὲ βᾶση τὴν ἰδέαν τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας, ὁ Φλωρόφσκυ ἔφθασε νὰ τονίσει τὴν «συμπληρωματικότητα», τὸ τυχαῖο (τὸ contingency⁶, στὸ ὁποῖο δὲν

3. Βλ. κυρίως τὴ μελέτη του «Eschatology in the Patristic Age. An Introduction», *Studia Patristica*, Π/2, Berlin 1956, σσ. 235-250. (Ἑλληνικὴ μετάφραση: «Ἡ ἐσχατολογία στὴν Πατερικὴ Σκέψη: Εἰσαγωγικὴ μελέτη», *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, ἔκδ. Ἄγιος Ζωῆς, Ἀθήνα 1973).

4. Ὁ Φλωρόφσκυ τονίζει ἰδιαίτερα τὴ λογικὴ συνάφεια αἰωνιότητος καὶ ἀναγκαιότητας στὴν ἀρχαιοελληνικὴ σκέψη: Ἄν ὑπάρχει κάποιος «ἐπαρκὴς λόγος» γιὰ νὰ ὑπάρχει κάτι («ἀνάγκη»), αὐτὸς ὁ λόγος πρέπει νὰ εἶναι «αἰώνιος», δηλαδή δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κανένας ἀπολύτως λόγος γιὰ τὴ μὴ ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ προγράμματος αἰώνια, ἀφοῦ διαφορετικὰ ὁ λόγος τῆς ὑπάρξεώς του δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι «ἐπαρκὴς» ἢ «ἀναγκαῖος». Συνεπῶς, γράφει, τὸ εἶναι εἶναι «ἀναγκαῖο» γιὰ τὸν ἀρχαῖο Ἕλληνα. Τίποτε τὸ ἀληθινὰ πραγματικὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι «νέο». Τὸ ἕψιστο σύμβολο τῆς πραγματικότητας, τῆς ἀλήθειας τῶν ὄντων, εἶναι στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὁ ἐπανερχόμενος κύκλος. (βλ. τὴν μελέτη του στὴν προηγούμενη ὑποσημείωση. *Collected Works*, vol. IV, Belmont, Mass., 1987, σ. 69).

5. Βλ. ἰδιαίτερα τὶς πρώιμες μελέτες του: «The Slyness of Reason» καὶ «The metaphysical Preises of Utopianism» (*Collected Works*, XII, σσ. 13-22, καὶ σσ. 95-93).

6. Βλ. ἰδιαίτερος τὴ μελέτη του «St. Athanasius' Concept of Creation», *Collected Works*, vol. IV, σσ. 39-62.

μποροῦμε νὰ τὸ μεταφράσουμε εὐκόλα στὰ ἑλληνικά) τοῦ ὑπαρκτοῦ κόσμου, καὶ νὰ τὸν ἀπαλλάξει ἔτσι ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν αἰωνιότητά του –αὐτὸ ἦταν τὸ ἐξωτερικὸ σύμπτωμα μόνο– ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικότητα, ποὺ ἐνυπάρχει σ' ἓνα κόσμος ὁ ὁποῖος κινεῖται ἐκ τῶν ἔσω μὲ νόμους ποὺ αὐτοβεβαιώνονται σταθερὰ καὶ αἰώνια.

Ἔτσι γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ἡ δημιουργία, ὁ κόσμος, δὲν μποροῦσε νὰ νοηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἑλληνες πατέρες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ τὸν ἐννοοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι ἑλληνες φιλόσοφοι. Ὁ ἑλληνισμὸς ἔπρεπε νὰ ἐκχριστιανισθεῖ στὸ σημεῖο ἀκριβῶς αὐτό. Τὸν ἐκχριστιανισμὸ αὐτὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ τὸν βλέπει ὁ π. Φλωρόφσκυ ὀλοκληρωμένο στὸν ἅγιο Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας. Ἀφιερώνοντας μιὰ ἀποφασιστικὴ μελέτη του στὸ δόγμα τῆς δημιουργίας κατὰ τὸν Ἅγ. Ἀθανάσιο, ὁ Φλωρόφσκυ ὀλοκληρώνει τὴν πρώτη βασικὴ ἀρχὴ τῆς θεολογίας του. Ἄλλο εἶναι τὸ νὰ ὑπάρχει κάτι ἐκ τῆς βουλήσεως καὶ ἄλλο ἐκ τῆς οὐσίας. Ὅταν ὑπάρχει κάτι ἐκ τῆς βουλήσεως, τότε πρῶτον εἶναι προῖον ἐλευθερίας καὶ ὄχι ἀνάγκης, καὶ δευτέρον ὑπόκειται πάντοτε στὴ δυνατότητα τῆς ριζικῆς ἀλλαγῆς, τοῦ ἀπρόβλεπτου καὶ τοῦ καινοῦ, δηλαδὴ τῆς ἐλευθερίας. Τὴν κοσμολογικὴ αὐτὴ διαπίστωση ὁ Φλωρόφσκυ τὴν ἀναπτύσσει ὡς διαλεκτικὴ κτιστοῦ - ἀκτίστου κατὰ ἓνα τρόπο βαθύτατο, ἂν καὶ ὄχι πλήρη. Στὴ μελέτη του περὶ κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες ἐργασίες του, κυρίως ἐκεῖνες ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀνθρωπολογία καὶ τὴν ἐσχατολογία, περὶ Ἀναστάσεως κ.λπ., ὁ π. Φλωρόφσκυ μεταφέρει τὴν ὅλη θέση του περὶ ἐλευθερίας σὲ ἐπίπεδα ὑπαρξιακά. Συγκεκριμένα, σαφεῖς καὶ ἐκπεφρασμένες θέσεις τοῦ Φλωρόφσκυ ἀποτελοῦν τὰ ἀκόλουθα σημεῖα, στὰ ὁποῖα καὶ ἐπιμένει:

1) Τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἐξ ὀρισμοῦ συστατικὸ τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι οὔτε πτῶμα οὔτε φάντασμα. Χωρὶς τὴν ψυχὴ εἶναι πτῶμα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὸ σῶμα εἶναι φάντασμα καὶ συνεπῶς ἀτελής, ἂν δὲν ἔλθει ἡ ἀνάσταση τῶν σωμάτων⁷. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, καὶ πρέπει νὰ τονισθεῖ, ὅτι γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ μιὰ φυσικὴ ἀθανασία τῆς ψυχῆς εἶναι πολὺ πιὸ ἐπικίνδυνη αἴρεση ἀπὸ τὸν θνητοψυχισμὸ⁸. Πιστεύει βέβαια ὅτι ὁ θάνατος δὲν

7. Βλ. τὴ μελέτη «The Resurrection of Life» (*Collected Works*, vol III, 1976, σσ. 213-240). Ἑλλην. μετ. «Ἡ ἀνάστασις τῆς ζωῆς», *Θέματα Ὀρθοδόξου Θεολογίας*, 1973, σσ. 91-116. Ἐπίσης βλ. «Σταυρικὸς θάνατος», *Ἀνατομία Προβλημάτων τῆς Πίστεως*, μτφρ. Ἀρχιμ. Μελετίου Καλαμαρά (τώρα Μητροπολίτου Νικοπόλεως), Θεσσαλονίκη 1977, σ. 65.

8. Βλ. τὴ μελέτη του «The Last Things and the Last Events» 1962, (*Collected Works*, vol. III, 1976, σσ. 243-265): ἡ αἴρεση μιᾶς φυσικῆς καὶ ἄνευ Θεοῦ ἀθανασίας εἶναι πιὸ σοβαρὴ ἀπὸ ἐκεί-

διαλύει όριστικά την ανθρώπινη ταυτότητα, αλλά αυτό όφείλεται σέ δυό στοι-
χεία, πού δέν έχουν καμμία σχέση μέ τή φύση τού ανθρώπου: στήν Άνάσταση
του Χριστού και στήν κοινωνία τής Έκκλησίας, και μάλιστα τής Εύχαριστίας,
άπό τήν όποία άντλεί ό Φλωρόφσκυ όλη του τήν έμπνευση και θα έλεγα και τή
θεολογία του. Αύτά τά δύο, και όχι μία φυσική άθανασία μάς βεβαιώνουν ότι
θα ύπάρξει άνάσταση τών σωμάτων και συνεπώς ότι ή ανθρώπινη ταυτότητα
δέν καταλύεται μέ τό θάνατο.

2) Ή έλευθερία τού ανθρώπου συνδέεται μέ τό πρόσωπο στήν άντιπαράθε-
σή του πρός τή φύση. Στο σημείο αυτό δυό πράγματα άποτελοϋν σαφείς και
έκπεφρασμένες θέσεις τού Φλωρόφσκυ. Το πρώτο είναι ότι ή έννοια τού προ-
σώπου είναι όχι μόνο παρούσα στήν πατερική σκέψη, αλλά και άποτελεί τό
σπουδαιότερο έπίτευγμά της. Το σημείο αυτό έρχεται σέ άντίθεση μέ τήν άπο-
ψη όσων παρ' ήμίν ισχυρίζονται ότι ή έννοια τού προσώπου άπουσιάζει σχεδόν
άπό τήν πατερική θεολογία. Ό Φλωρόφσκυ έξετάζοντας διεξοδικά τούς πατέ-
ρες και φθάνοντας και σ' αυτόν τόν Γρηγόριο Νύσσης συμπεραίνει ότι και γι'
αυτόν άκόμα ή έννοια τού προσώπου είναι βασική, και καταλήγει μέ τά έξής
λόγια: «Ή ιδέα τού προσώπου καθ' αύτήν ύπήρξε πιθανώς ή μεγαλύτερη συμ-
βολή τού χριστιανισμού στή φιλοσοφία»⁹.

Άλλά δέν είναι μόνο ή έμμογή αύτή τού Φλωρόφσκυ στήν κεντρική θέση
πού κατέχει τό πρόσωπο στήν πατερική σκέψη, πού πρέπει νά τονισθεϊ. Είναι
κυρίως τό ότι για τόν μεγάλο αυτό όρθόδοξο θεολόγο ή σπουδαιότερη βεβαίω-
ση τής έλευθερίας τού προσώπου άντιδιαστέλλεται πρός τό δεδομένο τής φύ-
σης¹⁰. Το γεγονός αυτό τό όνομάζει ό Φλωρόφσκυ μέ μία έκφραση πού ό ίδιος

νη τού ταυτόχρονου θανάτου ψυχής και σώματος μέχρι τής άναστάσεως. Πρβλ. έπίσης «Ό
Σταυρικός θάνατος», *Άνατομία Προβλημάτων τής Πίστεως*, σ. 65, όπου γράφει: «Κατά κυριο-
λεξίαν θνητόν και φθαρτόν έγινε συνεπεία τής άμαρτίας μόνον τό σωμα. Μόνον τό σωμα δια-
λύεται μετά τόν θάνατον. Μόνον τό σωμα είναι δυνατόν νά ύποστη διάλυσιν και φθοράν. Όμως
δέν “πεθαίνει” μόνον τό σωμα τού ανθρώπου, αλλά όλόκληρος ό άνθρωπος. Ό
άνθρωπος σύγκεται άπό σωμα και ψυχήν. Άλλά ούτε ή ψυχή ούτε τό σωμα, μεμονωμένα, άπο-
τελοϋν άνθρωπον».

9. Βλ. «Eschatology...», *Collected Works*, IV, σ. 77.

10. Ή ιδέα αύτή ένοχλεί κάποιους θεολόγους, αλλά για τόν Φλωρόφσκυ είναι καίριας ση-
μασίας. Ή φύση κατά τόν μεγάλο αυτόν θεολόγο, για νά θεραπευθεϊ πρέπει νά ύποστει τήν
«βίαν τής Χάριτος» (*Άνατομία...* σ. 90), ενώ τό πρόσωπο, λόγω τής έλευθερίας του δέν ύπόκειται
σέ βιασμό και θεραπεύεται «όχι μέ ένα άπρόσωπο μέσο (δηλαδή μέ φυσικές ιδιότητες) αλλά μέ-
σα άπό μία δημιουργική και ήρωϊκή πράξη» (*Collected Works*, I, σ. 44). Ό Φλωρόφσκυ άναπτύσ-

για πρώτη φορά εισηγείται: «ἀσκητικό κατόρθωμα ἢ ἐπίτευγμα»¹¹ (ἡ ρωσική λέξη *podvig* εἶναι κι αὐτὴ δύσκολο νὰ μεταφραστῆ – πολλές φορές ἔχει τὴν ἔννοια τῆς νίκης, τὴν ἔννοια τῆς δημιουργικῆς νίκης). Τὸ νόημα τῆς φράσεως εἶναι δηλαδή, ὅτι συντελεῖται μὲ τὸ πρόσωπο μιὰ νίκη τῆς ἐλευθερίας τοῦ προσώπου: αὐτὸ εἶναι τὸ «ἀσκητικό κατόρθωμα», ὅπως τὸ ὀνομάζει. Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ οἱ κυριώτεροι τύποι τῶν ἁγίων, τῶν «θεωμένων» ἀνθρώπων, εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ μὲ τὸν ἕνα τρόπο ἢ τὸν ἄλλο ἐλεύθερα ὑπερβαίνουν τὴ φύση, τοὺς νόμους τῆς καὶ τὴν ἀναγκαιότητά τῆς. Ἔτσι κατονομάζει συγκεκριμένα τὸν προφήτη, τὸν παρθένο, τὸν μάρτυρα καὶ τὸν ἀσκητή. Κανένας ἅγιος δὲν ὑπάρχει, ποὺ νὰ μὴν ἀπέδειξε μὲ κάποιον τρόπο ὅτι τὸ πρόσωπο ξεπερνάει τὴ φύση καὶ εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς.

Ἡ κεντρικότητα τῆς Χριστολογίας

Τὸ δεύτερο μεγάλο κεφάλαιο, σὸ ὁποῖο ἡ συμβολὴ τοῦ Φλωρόφσκυ εἶναι πάλι ξεχωριστὴ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ρώσους θεολόγους, εἶναι ἡ κεντρικότητα τῆς Χριστολογίας. Ὁ π. Φλωρόφσκυ δὲν ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν τριαδικὴ θεολογία. Πέρα ἀπὸ τὶς περιπτωσιακὲς παρατηρήσεις ποὺ κάνει σὸ δόγ-

σει τὴν ιδέα τοῦ «ἀσκητικοῦ (προσωπικοῦ) κατορθώματος» ὡς ἀντίθεση πρὸς τὴν ὑποταγὴ στὴ φύση, στὰ πρῶτά του ἤδη ἔργα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσκεῖ ἔντονη κριτικὴ στὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα τῆς Δύσεως (κυρίως στὸν Ρομαντισμὸ καὶ τὸν Οὐτοπιανισμὸ), στὰ ὁποῖα βλέπει μιὰ ἔξααρση τῆς φύσεως σὲ βάρος τοῦ προσώπου. Υἱοθετώντας μὲ ἔμφαση τὴν ἐνδιαφέρουσα ἐρμηνεῖα τῆς πώσεως τῶν πρωτοπλάστων ἑνὸς Ρώσου φιλοσόφου (V.I. Nesselon) βλέπει τὴν οὐσία τῆς πώσεως στὴν ὑποταγὴ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας στὴ δεδομένη πραγματικότητα τῆς φύσεως, στὴν ἄρνηση δηλαδή τοῦ «προσωπικοῦ στοιχείου» διὰ τῆς ἐλεύθερης «δημιουργικῆς πράξεως» τοῦ προσώπου (*Collected Works*, XI, σ. 21 καὶ 89 ἑξ.).

11. Ἡ ιδέα αὐτὴ εἶναι διάχυτη σὸ ἔργο τοῦ Φλωρόφσκυ. Δὲν ἀναφέρεται μόνο στοὺς ἀσκητές, ἀλλὰ σὸν τρόπο καὶ τὴ στάση ζωῆς κάθε χριστιανοῦ. Ἦδη μὲ τὸ Βάπτισμα, τὸ Χρίσμα καὶ τὴ μετοχὴ στὴν Εὐχαριστία ἀρχίζει ἡ πραγμάτωση τοῦ «ἀσκητικοῦ κατορθώματος», ἀλλὰ «ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου θεραπεύεται μόνον μὲ τὴν ἄσκησιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν», σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του («Ὁ Σταυρικὸς θάνατος», ἐνθ' ἂν., σ. 90). Βλ. σὸ σύνολό του τὸ ἔργο: *Οἱ Βυζαντινοὶ ἀσκητικοὶ καὶ πνευματικοὶ πατέρες*, ἑλλ. γλῶσσ. μετ. Π. Πάλλη, Θεσσαλονίκη 1992). Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὁ Πρόλογος ποὺ ἔγραψε σὸ βιβλίον τοῦ ἀείμνηστου Γέροντα Σωφρονίου γιὰ τὸν ἅγιο Σιλουανὸ τὸν Ἀθωνίτη, τὸν ὁποῖον ὁ Φλωρόφσκυ εἶχε γνωρίσει προσωπικὰ σὸν Ἅγιον Ὅρος καὶ τοῦ ὁποῖου τὴ φωτογραφία εἶχε πάντοτε σὸ γραφεῖο του. Βλ. ΑΡΧΙΜ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ, *The Undistorted Image: Starets Silouan, 1866-1938*, 1958, σσ. 5-6. Βλ. ἑλληνικὴ μτφρ. σὸ παρὸν ἀφιέρωμα τῆς *Θεολογίας*, σσ. 342-344.

μα περί Θεοῦ ἀναφερόμενος στὸν Ἄρειο, στὴν Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, στὸν Ἀθανάσιο κ.τ.λ., οἱ ἀναφορὲς στὸ δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος εἶναι ἀπλῶς συμπτωματικὲς. Ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τῶν ἐρευνῶν του στοὺς μετὰ τὴ σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος πατέρες, καὶ ἰδιαιτέρα στὸν Ἁγ. Μάξιμο. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ βαθύτεροι λόγοι ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς ὀνομάσουμε θεολογικούς. Θυμᾶμαι ποὺ τόνιζε πάντα στὶς παραδόσεις καὶ στὰ φροντιστήριά του ὅτι ἀκόμη καὶ στὴν Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, ποὺ συνήθως θεωρεῖται ὑπεύθυνη γιὰ τὴν πρώτη διατύπωση τοῦ δόγματος τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὸ θέμα ἦταν στὴ βάση χριστολογικό. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴ σχέση τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸν Θεὸ Πατέρα. Ἡ ἐκκλησία δὲν δογματίζει ποτὲ χωρὶς ἀναφορὰ στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Καὶ τοῦτο, γιατί ἡ δογματικὴ ἔχει πάντα σχέση μὲ τὴ σωτηρία. Στὸν τομέα τῆς Χριστολογίας ὁ π. Φλωρόφσκυ συνέβαλε μὲ ποικίλλους τρόπους, κυρίως σ' ὅτι ἀφορᾷ στὴ σχέση τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ. Εἰσήγαγε πρῶτος τὸν ὄρο «ἀσύμμετρικὴ χριστολογία»¹², ποὺ ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ δηλώσει ὅτι μὲ τὴν Σάρκωση τοῦ Λόγου δὲν προέκυψε ἕνα νέο πρόσωπο¹³, ἀφοῦ ἡ ἔνωση τῶν φύσεων εἶναι «καθ' ὑπόστασιν», ἡ δὲ ὑπόσταση εἶναι ὁ θεῖος Λόγος. Πρόκειται γιὰ ἐπεξηγηματικὴ προσθήκη στὴ διατύπωση τῆς Χαλκηδόνος¹⁴, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς «συμμετρικὴ» Χριστολογία, ἂν κατανοηθεῖ ἐπὶ τὴ βάσει τοῦ τόμου τοῦ Λέοντος. Ὁ Φλωρόφσκυ δὲν διστάζει νὰ εἰσαγάγει νέα ὀρολογία, ποὺ δὲν ἀπαντᾷ στοὺς πατέρες, ἀρκεῖ νὰ διασφαλίσαι τὴν πίστη τῶν πατέρων ἀπὸ παρανοήσεις. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς Χριστολογίας, αὐτὸ ποὺ ἔχει βαρύνουσα σημασία εἶναι ἡ ἐμμονὴ τοῦ Φλωρόφσκυ στὸ πρόσωπο τοῦ

12. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1933 στὸ ἔργο του «Βυζαντινοὶ Πατέρες ἀπὸ τὸν ε΄ ὡς τὸν η΄ αἰῶνα» (στὰ ρωσικά). Πληρέστερη ἐκδοση ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἰδίου στὰ *Collected Works*, τόμοι VII καὶ IX.

13. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ σημασία καὶ ἀναγκαιότητα τοῦ ὄρου «Θεοτόκος» γιὰ τὴν Παναγία.

14. Εἶναι πολὺ διδακτικὸ αὐτὸ γιὰ ὅλους ὅσοι σήμερα ἰσχυρίζονται ὅτι πρέπει ἀπλῶς νὰ ἐπαναλαμβάνουμε τὰ λόγια τῶν Πατέρων χωρὶς νὰ τὰ ἐρμηνεύουμε στὴ σύγχρονη γλῶσσα μας. Ὁ π. Φλωρόφσκυ εἰσάγει τὸν ὄρο «ἀσύμμετρη» ἢ «ἀσύμμετρικὴ» Χριστολογία, τὸν ὁποῖο δανεῖζεται ἀπὸ τὰ μαθηματικά, γιατί πιστεῖει ὅτι μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξυπηρετεῖ τὴν ἔκφραση τοῦ πνεύματος καὶ τῆς προθέσεως τῶν Πατέρων. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα δεῖγμα «νεοπατρικῆς συνθέσεως» (νέο=ὡς πρὸς τὶς εἰκόνες καὶ τὴν ὀρολογία, πατρικῆς = ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὶς προθέσεις τῶν πατέρων). Αὐτὸ βεβαίως χρειάζεται ικανότητες, τὶς ὁποῖες συνήθως δὲν διαθέτουν ὅσοι ἰσχυρίζονται ὅτι πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνουμε ἀπλῶς τὰ λόγια τῶν Πατέρων.

Χριστοῦ ὡς κλειδιοῦ τῆς θεολογίας, κάτι ἀντίστοιχο μὲ τὴν ἐμμονή του στὴν ἐλευθερία ὡς τοῦ κλειδιοῦ τῆς φιλοσοφίας.

Ἀφορμὴ στὴν ἔμμονη αὐτῆς ἰδέας τοῦ Φλωρόφσκυ πρέπει νὰ ἔδωσε ἀρχικὰ ἡ ἔντονη ἀντίθεσή του στὴ σοφιολογία τῶν Φλωρένσκυ καὶ Μπουλγκάκοφ. Αὐτὴ τὸν ὑποχρέωσε νὰ μελετήσῃ ἰδιαίτερα τὴν εἰκονογραφία, τὴν ὁποία ἔκτοτε θεωροῦσε ταυτόσημη μὲ τὴ δογματικὴ, καὶ νὰ διαπιστώσῃ ὅτι ἡ σοφία ταυτίζεται μὲ τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ, τὸν Χριστό, καὶ ὄχι μὲ μιὰ τέταρτη ὑπόσταση θηλυκοῦ γένους, μιὰ πνευματοφάνεια ἢ Μαριοφάνεια, ὅπως τὴν παρουσίαζαν οἱ σοφιολόγοι σὰν τὸν Μπουλγκάκοφ¹⁵. Ἄλλ’ ὁ Φλωρόφσκυ προχώρησε πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ ἀντιπαράθεσή του πρὸς τοὺς Μπουλγκάκοφ καὶ Φλωρένσκυ, γιὰ νὰ διατυπώσῃ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀντίθεσή του αὐτὴ μιὰ βασικὴ ἀρχὴ λέγοντας ὅτι: οἱ θεολόγοι αὐτοί, συγκεκριμένα αὐτοί οἱ δύο –ἂν καὶ τὸν Φλωρένσκυ μᾶλλον εἶχε κατὰ νοῦν περισσότερο–, βρίσκονται στὸ κατώφλι τοῦ Παραδείσου, ἀφοῦ ἀρνήθηκαν τὴν μόνη πύλη πού εἶναι ὁ Χριστός. “Ὅλα συνεπῶς περνοῦν ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, πράγμα πού φαίνεται μὲν ἀπλὸ καὶ κοινῆς ἀποδοχῆς, ἀλλὰ πολλὲς φορὲς, (ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ διαπιστώσω ἀπὸ ἓνα ἄρθρο πού ἔγραψα πρὸ πολλῶν ἐτῶν στὸ περιοδικὸ *Σύναξη*¹⁶ καὶ ἀπὸ τὴ συζήτηση πού τὸ ἄρθρο αὐτὸ δημιούργησε) τείνουμε νὰ τὸ λησμονήσουμε, ὅταν προτείνουμε λύσεις στὰ προβλήματα τῆς ὑπάρξεώς μας πού δὲν περνοῦν ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τὸ παρακάμπτουν.

Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ παραθέσῃ πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ θεολογία τοῦ Φλωρόφσκυ, ἀλλὰ ἀρκοῦμαι στὸ νὰ ἀναφέρω κάτι πού θεωρῶ καίριας σημασίας στὶς σημερινὲς θεολογικὲς συζητήσεις. Πρόκειται γιὰ τὴ θέση του στὸ ζήτημα τῆς σχέσεως μεταξὺ Χριστολογίας, Πνευματολογίας καὶ Ἐκκλησιολογίας. Τὸ θέμα εἶχε ἤδη τεθεῖ ἀπὸ τὸν Κομιακόφ, καὶ ἀνανεώθηκε ἀπὸ τὸν Λό-

15. Ὁ Μπουλγκάκοφ ἔβλεπε στὴ Σοφία τῶν *Παροιμιῶν* μιὰ προσωποποίηση τῆς τελείας δημιουργίας σὰν ἓνα εἶδος προαιώνιας εικόνας τῆς Παναγίας. Τὸν ἰσχυρισμὸ του στήριζε στὴ σπουδὴ τῆς εικόνας τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Νόβγκοροδ. Ὁ Φλωρόφσκυ ἔδειξε ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτῆ, ὅπως καὶ οἱ ναοὶ καὶ ἡ ὄρολογία πού ἀναφέρονται στὴ Σοφία στὸ Βυζάντιο, ἔχουν ὡς θέμα τοὺς τὸν Χριστὸ καὶ ὄχι τὴν Παναγία. Βλ. μ.ἄ. «The Hagia Sophia Churches», *Collected Works*, vol IV, σσ. 131-135.

16. «Χριστολογία καὶ ὑπάρξις», *Σύναξη*, τεῦχος 2, Ἰανουάριος 1982. Ἡ συζήτηση μὲ τὸν Φίλιπ Σέρραρντ (τεῦχος 5 καὶ Ἰανουάριος 1983) ὑπῆρξεν ἀποκαλυπτικὴ τοῦ πόσο εὐκόλα μπορεῖ νὰ παραμεριστεῖ ὁ Χριστὸς στὴ λύση ὑπαρξιακῶν προβλημάτων, ὅπως ἐκεῖνο τῆς ἀπειλῆς τοῦ θανάτου, διὰ μέσου μιᾶς φυσικῆς ἀθανασίας κ.λπ.

σκυ. Σὲ ἓνα ἔντονα ἀντιδυτικὸ τόνο καὶ οἱ δύο αὐτοὶ θεολόγοι τόνισαν ιδιαίτερα τὸν ρόλο τῆς Πνευματολογίας στὴν Ἐκκλησιολογία, ἀλλὰ ὁ Φλωρόφσκυ προτίμησε νὰ τονίσει ὅτι ἡ Ἐκκλησιολογία εἶναι «κεφάλαιο τῆς Χριστολογίας» καὶ ὄχι τῆς Πνευματολογίας¹⁷. Ἡ θέση αὐτὴ μπορεῖ νὰ κριθεῖ ὡς μονομερῆς καὶ ὑπερβολικὴ, καὶ ἀποδεικνύει ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ ἀκόμη πολλὴ μελέτη γιὰ νὰ φθάσῃ ἡ ὀρθόδοξη θεολογία σὲ μιὰ σωστὴ σύνθεση μεταξὺ Χριστολογίας, Πνευματολογίας καὶ Ἐκκλησιολογίας. Ἐν τούτοις, μαρτυρεῖ ὅτι καὶ στὸν τομέα αὐτὸν οἱ θέσεις τοῦ Λόσκυ, πού τείνουν νὰ ἐπηρεάσουν πολλοὺς, κυρίως δὲ ἡ περὶ δύο οἰκονομιῶν θεωρία του, (οἰκονομία τοῦ Υἱοῦ καὶ οἰκονομία τοῦ Πνεύματος), εἶναι ἐπικίνδυνες θέσεις. Μὲ γνώμονα τὴ θέση τοῦ Φλωρόφσκυ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ «οἰκονομία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», γιατί ὅλη τὴν ἔνσαρκη οἰκονομία ἀνακεφαλαιώνει ὁ Χριστός. Τὸ Πνεῦμα στὴν οἰκονομία ἐπικεντρώνει τὸ ἔργο του στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἔξω ἀπὸ τὸ γεγονός τοῦ Χριστοῦ. Οἱ συνέπειες τῶν θέσεων αὐτῶν εἶναι σημαντικὲς γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ φλέγοντα θεολογικὰ θέματα σήμερα, ὅπως ἡ σχέση τῆς Ἐκκλησίας μὲ μὴ χριστιανικὲς θρησκείες, καὶ ὁ διάλογος Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

Ἡ «νεο-πατερικὴ σύνθεση»

Τελικὰ, ἓνα ἄλλο μεγάλο κεφάλαιο εἶναι αὐτὸ πού ὁ π. Φλωρόφσκυ ὁ ἴδιος ἀποκάλεσε «νεοπατερικὴ σύνθεση» καὶ τὸ ὁποῖο τὸ ἔβλεπε μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς ἀναβιώσεως τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἐμπειρίας τῆς καθολικότητας τῆς Ἐκκλησίας, πού ὑπῆρχε πρὸ τοῦ Σχίσματος. Τὰ δύο αὐτὰ πράγματα εἶναι συνυφασμένα. Νεοπατερικὴ σύνθεση καὶ ἐπανέγερση τῆς καθολικότητας δὲν μποροῦν νὰ ἀποχωριστοῦν, ὅπως θὰ δοῦμε στὶς παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν.

Ὁ Φλωρόφσκυ εἶναι ὁ θεολόγος τῆς καθολικότητας τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ κάποιον πού ἔχει ἔντονη συνείδηση τῆς ἱστορίας καὶ σεβασμὸ πρὸς τὴν παράδοση, ὅπως ὁ Φλωρόφσκυ, τοῦτο σημαίνει τὴν ἀλληλεξάρτηση τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὑπῆρχε πρὸ τοῦ Σχίσματος. Ὁ δυτικὸς πολιτι-

17. Βλ. τὴ μελέτη του «Le corps du Christ vivant», *La Sainte Église universelle*, 1948, σ. 12. Πρὸβλ. τὴ σημαντικὴ μελέτη τοῦ Ι. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, «Orthodox Ecclesiology according to Alexis Khomiakov», *The Greek Theological Review* 2 (1956), 57-73.

σμός είναι ἀδιανόητος χωρίς τὴν Ὁρθοδοξία. Ὅπως ἀναλύει τὸ θέμα αὐτὸ σ' ἓνα πολὺ ὠραῖο κείμενο, ὅπως εἶναι ἡ ὁμιλία του ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τοῦ St. Vladimir's Seminary στὴ Ν. Ὑόρκη, τὸ ὁποῖο αὐτὸς ἴδρυσε πρὶν φύγει ἀπὸ ἐκεῖ καὶ τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε σ' ἓνα ἀμερικανικὸ περιοδικό¹⁸ μὲ τὸν τίτλο «Ἡ κληρονομιά καὶ ὁ σκοπὸς τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας», πρέπει νὰ ἀποκρουσθεῖ ἀπὸ μᾶς ἡ ἄποψη τοῦ Toyhbee, ὁ ὁποῖος στὴν ἐρμηνεία πού κάνει τῆς ἱστορίας θεωρεῖ τὴν Ἀνατολὴ σὰν ἓνα ἐξωτικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο ἀπλῶς προστίθεται στὴ δυτικὴ σκέψη γιὰ νὰ τὴν ἐμπλουτίσει, καὶ δὲν εἶναι συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ Φλωρόφσκυ ἐπιμένει ὅτι ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύση εἶναι, ὅπως τὶς ὀνομάζει ἐκεῖ, δύο «σιαμαῖες ἀδελφές». Δὲν μπορεῖ ὁ χειρουργὸς νὰ πετύχει τὴν ἀποκόλλησή τους μὲ κανένα τρόπο, χωρίς νὰ καταστρέψει τόσο τὴ μία ὅσο καὶ τὴν ἄλλη. Καὶ ἀναλύει γιὰτί ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύση ξεκίνησαν μαζὶ, πῶς γεννήθηκαν καὶ πῶς ἡ μία χωρίς τὴν ἄλλη δὲν μπορεῖ νὰ ὀλοκληρώσει τὴν καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ ἔχει καίρια σημασία, γιὰτί μόνο μετὰ τὸ Σχίσμα, καὶ οὔτε κἂν ἀμέσως μετὰ, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὶς σταυροφορίες, μέσα στὴν πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα πού ἀναπτύχθηκε μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Ρωμαιοκαθολικῶν ἐξ αἰτίας τῆς συμπεριφορᾶς τῆς Δύσεως, οἱ «σιαμαῖες ἀδελφές», ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύση, ἀκολούθησαν αὐτόνομους δρόμους καὶ ἀνέπτυξαν μία συνείδηση αὐτάρκειας¹⁹.

18. «The Legacy and the Task of Orthodox Theology», *Anglican Theological Review*, vol. 31, No 2, σ. 65-71· ἑλληνικὴ μετάφραση στοῦ παρὸν ἀφιέρωμα τῆς *Θεολογίας* σσ. 21-29.

19. Ἡ αὐτάρκεια αὐτὴ ἐφθασε στοῦ ἐπίπεδο τοῦ κανονικοῦ δικαίου καὶ ὀδήγησε τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς στοῦ νὰ δημιουργήσουν ἐπισκόπους μὲ τίτλους πόλεων, τοὺς ὁποῖους κατέχουν Ὁρθόδοξοι ἐπίσκοποι (π.χ. Ἱεροσολύμων κ.λπ.). Ἀντίθετα οἱ Ὁρθόδοξοι ἀπέφυγαν νὰ ὀνομάσουν δικό τους «ἐπίσκοπο Ρώμης», καὶ ὅταν τὸ 1922 τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὄρισε Ποιμενάρχη γιὰ τοὺς Ὁρθοδόξους τῆς Εὐρώπης, τοῦ ἔδωσε τὸν τίτλο ἐπισκοπῆς τῆς Μ. Ἀσίας (Θυατείρων). Τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ ὅταν ἐπὶ Πατριάρχου Ἀθηναγόρα ἔδωσε τοπικοὺς τίτλους στοὺς ἀρχιερεῖς τῆς Εὐρώπης, ἀποφεύγοντας σκοπίμως νὰ τοὺς δώσει τίτλους πόλεων, τοὺς ὁποῖους εἶχαν δυτικοὶ ἐπίσκοποι. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία φαίνεται νὰ σεβάστηκε στοῦ κανονικὸ ἐπίπεδο περισσότερο ἀπὸ τὸ Βατικανὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Φλωρόφσκυ περὶ «σιαμαίων ἀδελφῶν».

Στὸ ἐπίπεδο τῆς θεολογίας τὸ σχῆμα τῶν Σλαβοφίλων «Ἀνατολὴ-Δύση» φαίνεται νὰ ἐπικράτησε μεταξὺ πολλῶν ἀπὸ τοὺς ἑλληνες θεολόγους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους τὸ ἀνέπτυξαν μέχρι τοῦ σημείου ἀσυμβίβαστων πολιτισμικῶν, ἂν ὄχι καὶ φυλετιστικῶν, ἀντιθέσεων. Εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὸ προσκρούει εὐθέως στοῦ πνεῦμα τῆς θεολογίας τοῦ Φλωρόφσκυ. Ἡ θέση πού ὑποστηρίζει μὲ ἔμφαση καὶ ἐπανειλημμένα εἶναι ὅτι «Ἀνατολὴ καὶ Δύση δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες ἐνότητες καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι “νοητὲς καθ' ἑαυτές”. Ἀποτελοῦν «μὴ-

Ὁ π. Φλωρόφσκυ τονίζει ὅτι ἡ ἀντίθεση μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως ἦταν ἓνας «ἀνταγωνισμός» μεταξὺ δύο ἐπισκόπων μέσα στὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία – καὶ τὴ λέξη «ἴδια» τὴν ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος. Γι' αὐτὸ καὶ λέγει ὅτι τόσο ἡ Δύση ὅσο καὶ ἡ Ἀνατολή δὲν εἶναι «νοητὲς καθ' ἑαυτές». Ὁ Φλωρόφσκυ ἀντιτίθεται ἔντονα στὴν ἰδέα ὅτι ὁ δυτικὸς Χριστιανισμὸς καὶ ἡ Ὁρθόδοξία ἀποτελοῦν αὐτόνομες καὶ αὐτάρχεις ἱστορικὲς πραγματικότητες. Τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴν ὀνομάζει «ἱστορικὸ μῦθο, ἓνα ἁμαρτωλὸ καὶ ἐπικίνδυνο μῦθο». «Ὁ Χριστιανισμὸς, γράφει, εἶναι πράγματι διηρημένος. Ἐν τούτοις, τὰ διηρημένα κομμάτια πάντα ἀνήκουν ἀπὸ κοινοῦ (belong together), ἀφοῦ εἶναι ἀπλῶς (just) “μέρη” καὶ “κομμάτια” (parts and fragments). Κατὰ συνέπεια, εἶναι νοητὰ μόνον ὅταν λαμβάνονται ἀπὸ κοινοῦ, στὸ πλαίσιο καὶ τὸ φόντο (background) τῆς ἀρχικῆς χριστιανικῆς ἐνότητας, ἢ ὁποῖα διασπάστηκε... Ἡ ἐδραιωμένη αὐταπάτη (illusion) τῆς αὐτάρχειας πρέπει νὰ καταρρεύσει»²⁰. Μὲ τὴ θέση του αὐτὴ ὁ Φλωρόφσκυ δὲν ὑπονοεῖ ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἡ *Una Sancta*. Ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ τὴ «θεωρία τῶν κλάδων» καὶ κάθε παρεμφερῆ ἰδέα, ποῦ θὰ ἔκανε τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μίαν «ἐκκλησία» μεταξὺ πολλῶν. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι πιστὴ συνέχεια τῆς μιᾶς, καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι μπορεῖ νὰ νοεῖται καὶ νὰ ὑπάρχει χωρὶς νὰ βιώνει τὴν «τραγωδία τοῦ σχίσματος», ὅπως τὴν ὀνομάζει, δηλαδὴ χωρὶς νὰ αἰσθάνεται διαρκῶς τὴν ἀνάγκη καὶ τὴν ἔλλειψη ἐκείνων, μὲ τοὺς ὁποίους ἀποτελοῦσε κάποτε ἓνα «ὄλον». Αὐτὸ σημαίνει ἡ ἐπίμονη ἀπόρριψη ἀπὸ τὸν Φλωρόφσκυ κάθε ἔννοιας αὐτάρχειας, τόσο στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή. Ἔτσι ἡ νεοπατερικὴ σύνθεση εἶναι γιὰ τὸν π. Φλωρόφσκυ μιὰ λειτουργία, ποῦ μπορεῖ νὰ εὐδοκιμήσει μόνον μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὴ ἡ αὐτάρχεια Ἀνα-

ματα (*fragments*, μὲ ὑπογράμμισή δική του) ἑνὸς κόσμου..., ὁ ὁποῖος στὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε διασπασθεῖ» Βλ. «Patristic Theology and the Ethos of the Orthodox Church», *Collected Works*, IV, σ. 29.

Ἀξιοσημείωτες εἶναι ἐπίσης οἱ θέσεις τοῦ Φλωρόφσκυ ὡς πρὸς τὰ ὄρια τῆς Ἐκκλησίας, σύμφωνα μὲ τις ὁποῖες ἡ χαρισματικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας δὲν περιορίζεται στὰ κανονικὰ της ὄρια (ὅπως δεχόταν ὁ ἅγιος Κυπριανός), ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ πέραν αὐτῶν (ἀποψη τοῦ Αὐγουστίνου). Βλ. «The Boundaries of the Church», *Collected Works*, XIII, σσ. 37-45.

20. «Some Contributors to 20th century Ecumenical Thought», *Collected Works*, vol XIV, σ. 210.

τολής και Δύσης θά ξεπεραστεί, και θά λειτουργήσει τὸ κριτήριο τῆς ἀρχαίας καθολικότητας τῆς Ἐκκλησίας.

Τώρα, αὐτὴ ἡ «νεοπατερικὴ σύνθεση» ἔχει βέβαια καὶ θεολογικὰ στοιχεῖα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε τὸν χῶρο νὰ τὰ ἀναλύσουμε ἐδῶ. Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ἡ θεολογία εἶναι μία πλήρης «φιλοσοφία τῆς ζωῆς», ὅπως τὴν ὀνομάζει. Ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κάνει κανεὶς «νεοπατερικὴ σύνθεση» χωρὶς νὰ ἀναζητήσει τὰ ὑπαρξιακὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ὑπόκεινται ὡς βάση στὴν πατερικὴ θεολογία. Γιὰ νὰ γίνεи, συνεπῶς, πραγματικότητα ἡ νεοπατερικὴ σύνθεση, πρέπει νὰ σπάσουμε τὸ κέλυφος τῶν χωρίων τῶν πατέρων, νὰ πᾶμε πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴ συλλογὴ τῶν χωρίων, ἡ ὁποία μᾶς ἔχει πλέον καταδυναστεύσει, καὶ νὰ δοῦμε τί τέλος πάντων κρύβεται ἀπὸ πλευρᾶς προβλημάτων πίσω ἀπὸ τὰ χωρία αὐτά. Γι' αὐτὸ δὲν θά κάνουμε πατερικὴ θεολογία μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀντιγραφῆς²¹, ἀλλὰ θεολογία ποὺ θά εἶναι «σύνθεση», πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι θά πρέπει νὰ συντεθοῦν σ' ἓνα ὄλο δημιουργικὰ οἱ στάσεις ποὺ θά πάροουμε, οἱ θέσεις ποὺ θά ἀναπτύξουμε σὲ σχέση μὲ τὰ προβλήματα αὐτά. Ἡ «νέα πατερικὴ σύνθεση» ποὺ προτείνει ὁ Φλωρόφσκυ, εἶναι στὴν οὐσία μιὰ ἀνασύνθεση τῆς Πατερικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου μὲ ἀφετηρία καὶ ἐπίκεντρο τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ἐν ὄψει τῶν προκλήσεων ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ θεολογία σὲ μιὰ συγκεκριμένη ἐποχὴ. Ἔτσι ὁ ἴδιος ἀντέδρασε μὲ δημιουργικὸ θεολογικὸ λόγο ἀρχικὰ στὶς φιλοσοφικὲς οὐτοπικὲς ιδέες τῆς χώρας του, στὸ Γερμανικὸ καὶ Ρωσικὸ ἰδεαλισμὸ, στὶς ἱστορικὲς ἀπολυτοποιήσεις τοῦ Παπισμοῦ καὶ τοῦ Μαρξισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Προτεσταντικοῦ «κοινωνικοῦ Εὐαγγελίου» κ.λπ. προβάλλοντας καὶ ἀναπτύσσοντας τὴν ἐσχατολογία καὶ τὴν κεντρικότητα τοῦ προσώπου στὴν Πατερικὴ θεολογία,

21. «Ἐπιστροφή στοὺς Πατέρες σημαίνει νὰ προχωρήσουμε, ὄχι νὰ ὀπισθοδρομήσουμε. Αὐτὸ ποὺ χρειαζόμαστε εἶναι νὰ εἴμαστε πιστοὶ στὸ πνεῦμα, ὄχι στὸ γράμμα τῶν Πατέρων, νὰ ἀφήσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας νὰ πυρακτωθοῦν ἀπὸ τὴ φλόγα τῆς ἀναμμένης ἐμπνεύσεως τους, ὄχι νὰ συγκεκριῶνουμε δείγματα γιὰ βοτανικὴ συλλογὴ». («The Ways of Russian Theology», *Collected Works*, vol. IV, σ. 191 ἐξ.). «Ἡ ἐπιστροφή στοὺς Πατέρες νὰ εἶναι «μιὰ δημιουργικὴ ἐπιστροφή» (ὑπογράμμιση Φλωρόφσκυ). Ἐνα στοιχεῖο αὐτοκριτικῆς πρέπει νὰ ἐμπεριέχεται σ' αὐτὴν. Αὐτὸ μᾶς φέρνει στὴν ἔννοια τῆς Νεοπατερικῆς συνθέσεως, ὡς τοῦ καθήκοντος καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας σήμερα». Βλ. «Patristic Theology and the Ethos of the Orthodox Church», *Collected Works*, IV, σ. 22.

ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρωταγωνιστοῦ τοῦ «ἀσκητικοῦ κατορθώματος» πάντοτε μέσα στὴν Ἐκκλησία, στὴν ὁποία, κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ, συντίθενται ὅλες οἱ πτυχές καὶ τὸ περιεχόμενο μιᾶς Ὁρθόδοξης, «νεοπατερικῆς συνθέσεως»: «μόνον ἡ Ἐκκλησία κατέχει τὴ δύναμη καὶ τὴν ἰσχὺ τῆς ἀληθινῆς, καθολικῆς συνθέσεως»²².

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, διερωτᾶται κανεὶς: τί θὰ εἶχε νὰ προσφέρει ὁ Φλωρόφσκυ σήμερα; Μὲ βάση τὶς παρατηρήσεις πού κάναμε ὡς τώρα, σημειώνουμε ἐπιγραμματικά τὰ ἀκόλουθα:

Πρῶτα, στὸν χῶρο τῆς Ὁρθοδοξίας, καὶ μάλιστα στὸν ἐλλαδικό, ὑπάρχει μιὰ σύγχυση θεολογικὴ καὶ μιὰ ἔντονη ἐπίδραση τῶν Λόσκυ, Εὐδοκίμοφ κ.λπ., ἐνῶ ὁ Φλωρόφσκυ, ὅπως ἤδη γράψαμε, εἶναι σχεδὸν ἄγνωστος. Ὁ Φλωρόφσκυ, συνεπῶς, ἀποτελεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπαραίτητο στοιχεῖο, πού θὰ διορθώνει ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τῶν ἄλλων ρώσων θεολόγων. Ἡ ἐπιρροὴ αὐτῆ τῶν ρώσων θεολόγων εἰσήγαγε στὴν ἐλλαδικὴ ὀρθόδοξία ὀρισμένες ἀπόψεις, τὶς ὁποῖες μιὰ ἐπίδραση τοῦ Φλωρόφσκυ θὰ βελτίωνε καὶ θὰ διόρθωνε σημαντικά.

Ἔτσι, ἡ ἐπίδραση αὐτῶν τῶν ρώσων θεολόγων εἰσήγαγε μιὰ ἐνασχόληση μὲ τὴν τριαδικὴ θεολογία χωρὶς χριστολογικὲς βάσεις. Ὡς συνέπεια αὐτοῦ ἀκολουθεῖ ἡ σύγχυση πού ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὸν ἀποφατισμό, μιὰ σύγχυση πού παραγνοῶζει δύο στοιχεῖα κεντρικὰ στὴ σκέψη τοῦ Φλωρόφσκυ: τὴν ἱστορία καὶ τὸ πρόσωπο. Θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ προσθέσουμε μιὰ ρηχότητα καὶ αἰσθητικὴ προσέγγιση στὴν εἰκονογραφία, ἀποτέλεσμα κυρίως τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Εὐδοκίμοφ (ἓνας συμβολισμὸς χρωμάτων κ.λπ.). Ἐπειτα, κάτι πολὺ σημαντικό εἶναι ὅτι τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ στὴν ὀρθόδοξη θεολογία μιὰ ὑποτίμηση τῆς τραγικότητος καὶ τῶν ἀντινομιῶν τῆς ἱστορίας, ὅπως τὶς ὀνομάζει ὁ ἴδιος ὁ Φλωρόφσκυ²³ συνοδευόμενη ἀπὸ μιὰ πνευματικότητα πλατωνικοῦ τύπου, ἀπὸ

22. «The Ways of Russian Theology», *Collected Works*, IV, σ. 193.

23. Βλ. «Antinomies of Christian History: Empire and Desert», *Christianity and Culture* (*Collected Works*, II, σ. 1974, σσ. 67-100).

τὴν ὁποία ἀπουσιάζει ἡ ἐλευθερία τοῦ προσώπου καὶ αὐτὸ πού ὀνομάζει ὁ Φλωρόφσκυ τὸ «ἀσκητικὸ κατόρθωμα». Αὐτὲς οἱ ἀντινομίες τῆς ἱστορίας, αὐτὴ ἡ τραγικότητα, ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία σήμερα, καὶ ἡ πνευματικότητα τείνει νὰ γίνῃ ἓνα πολὺ μαλακὸ καὶ εὐκόλο πράγμα, κάτι πού μᾶς «ἀναπαύει» ψυχολογικά, ἐνῶ πρόκειται γιὰ «κατόρθωμα», γιὰ πάλῃ τῆς ἐλευθερίας.

Ἐνα ἄλλο θέμα εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐλληνικῆς ταυτότητας, καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα βασικὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ βοηθήσει ὁ Φλωρόφσκυ. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐλληνικῆς ταυτότητας σὲ μᾶς τοὺς Ἑλληνες σήμερα δὲν ξεκαθαρίζει σὲ ποιά σημεῖα ὁ ἀρχαῖος ἐλληνισμὸς χρειάζεται βάπτισμα στὴν χριστιανικὴ σκέψη μέχρι σημείου πλήρους μεταστροφῆς, μετανοίας. Ὅλες οἱ συζητήσεις, πού γίνονται γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ταυτότητα σήμερα, δὲν μᾶς ξεκαθαρίζουν σὲ ποῖο βαθμὸ εἴμαστε συνέχεια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, σὲ ποῖο βαθμὸ μὲ τοὺς πατέρες ὑπέστη ἀλλαγὴ ὁ ἀρχαῖος ἐλληνισμὸς. Καὶ κανένας, νομίζω, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει περισσότερο στὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν Φλωρόφσκυ.

Τέλος, ὑπάρχει μιὰ «ὁμολογιακὴ» ἀντίληψη περὶ ὀρθοδοξίας, ἓνας στεῖρος ἀντιδυτικισμὸς, πού ἀγνοεῖ ὅτι ἐπὶ ἐννέα αἰῶνες Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἦταν μιὰ Ἐκκλησία, καὶ ὅτι τώρα πρέπει νὰ γίνουν πάλι μιὰ. Ἡ ἔξοδος τῆς Ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὴν αὐτάρκειά της, πού ἀναπτύχθηκε μετὰ τὸ σχίσμα εἶναι σημαντικὸ μήνυμα τοῦ Φλωρόφσκυ. Ἡ καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας προϋποθέτει τὴν ἐπανεύρεση τῆς ἐνότητας Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως πού ὑπῆρχε στὴν πρώτη χιλιετία.

Στὸν εὐρύτερο χώρο τῆς θεολογίας τὸ ἔργο τοῦ Φλωρόφσκυ, νομίζω, χρειάζεται πολλὴ ἐπεξεργασία, διότι ὁ π. Φλωρόφσκυ δὲν μᾶς ἄφησε ἓνα σύστημα θεολογικὸ πίσω του παρὰ μόνο μελετήματα σὲ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ἱστορίας, ἰδιαιτέρως τῆς πατερικῆς περιόδου. Ἐπομένως, γιὰ νὰ εἶναι χρήσιμα σὲ μᾶς σήμερα ὅσα μᾶς κληροδότησε ὁ π. Φλωρόφσκυ σὲ μιὰ «νεοπατερικὴ σύνθεση», εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀπομονώσουμε τὰ ὑπαρξιακὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὁ Φλωρόφσκυ ἐπισημαίνει, ὅπως τὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἱστορίας, τῆς ἐσχολογίας κ.ἄ., καὶ μὲ βάση αὐτὰ νὰ προχωρήσουμε σὲ μιὰ προσπάθεια «νεοπατερικῆς σύνθεσης», ὅπως τὴν ὁραματίστηκε καὶ τὴν εἰσηγήθηκε ὁ μεγάλος ἀείμνηστος δάσκαλος.

Κλείνοντας τὸ ἄρθρο αὐτό, ἄς ἀκούσουμε αὐτούσια τὰ λόγια τοῦ μεγάλου θεολόγου, ὅπως διατυπώνονται στὸν ἐπίλογο τοῦ μνημειώδους ἔργου του *Οἱ Δρόμοι τῆς Ρωσικῆς θεολογίας*:

«Ἡ Ὀρθόδοξη θεολογία θὰ ἐπανακτήσῃ τὴν ἀνεξαρτησία της ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἐπίδραση μόνον μὲ μιὰ πνευματικὴ ἐπιστροφή στὶς πατερικὲς πηγὲς καὶ τὰ

θεμέλιά της. Ἐπιστροφή ὅμως στους Πατέρες δὲν σημαίνει ἐγκατάλειψη τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, φυγή ἀπὸ τὴν ἱστορία ἢ παραίτηση ἀπὸ τὴ μάχη. Ἡ πατερικὴ ἐμπειρία δὲν πρέπει ἀπλῶς νὰ συντηρηθεῖ, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀνακαλυφθεῖ καὶ εἰσαχθεῖ στὴ ζωὴ. Ἄνεξαρτησία ἀπὸ τὴ μὴ Ὁρθόδοξη Δύση δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἀποξένωση ἀπὸ αὐτήν. Μιὰ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴ Δύση δὲν θὰ προσφέρει καμμιά πραγματικὴ ἀπελευθέρωση. Ἡ Ὁρθόδοξη σκέψη πρέπει νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ὑποφέρει τὶς δυτικὰς δοκιμασίας καὶ τοὺς πειρασμούς, καί, γιὰ τὸ δικό της καλὸ, δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγῃ καὶ νὰ παραμείνῃ σιωπηλὴ ἀπέναντί τους... Μόνο μιὰ τέτοια συμπαθητικὴ συν-ἐμπειρία προσφέρει ἀσφαλὴ ὁδὸ πρὸς τὴν ἐπανένωση τοῦ διαμελισμένου χριστιανικοῦ κόσμου καὶ τὸν ἐναγκαλισμὸ τῶν ἀδελφῶν πού ἀποχώρησαν. Δὲν εἶναι ἀρκετὸ τὸ νὰ ἀναιροῦμε ἢ νὰ ἀπορρίπτουμε τὰ δυτικὰ σφάλματα ἢ λάθη – πρέπει νὰ τὰ ἀντιμετωπίσουμε καὶ ὑπερβῶμε μὲ μιὰ νέα δημιουργικὴ πράξι. Αὐτὸ θὰ ἦταν τὸ καλύτερο ἀντίδοτο τῆς Ὁρθόδοξου σκέψεως πρὸς μιὰ κρυφὴ καὶ ἀδιάγνωστη δηλητηρίαση. Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία καλεῖται νὰ ἀπαντήσῃ σὲ μὴ Ὁρθόδοξα ἐρωτήματα ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καθολικῆς καὶ ἀδιάκοπης ἐμπειρίας της, καὶ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τοὺς δυτικούς μὴ Ὁρθόδοξους ὄχι μὲ κατηγορίες, ἀλλὰ μὲ μαρτυρία: μὲ τὴν ἀλήθεια τῆς Ὁρθοδοξίας...

Ἡ Ὁρθοδοξία καλεῖται νὰ δώσῃ μαρτυρία. Τώρα, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλῃ φορὰ, ἡ Χριστιανικὴ Δύση βρίσκεται μπροστὰ σὲ διϊστάμενες προοπτικές, ἕνα ζωντανὸ ἐρώτημα ἀπευθυνόμενο ἐπίσης στὸν Ὁρθόδοξο κόσμο. Σὲ τοῦτο ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ ὅλη σημασία τῆς καλουμένης «Οἰκουμενικῆς Κινήσεως». Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία καλεῖται νὰ δείξῃ ὅτι τὸ «οἰκουμενικὸ ἐρώτημα» μπορεῖ νὰ λυθεῖ μόνο μὲ τὴν τελείωση (consummation) τῆς Ἐκκλησίας στὴν πληρότητα μιᾶς καθολικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία εἶναι ἀνόθευτη καὶ ἀπαρβίαστη, καὶ ἡ ὁποία ἐν τούτοις ἀνανεώνει τὸν ἑαυτό της διαρκῶς καὶ αὐξάνει... Ἡ παλαιὰ «πολεμικὴ θεολογία» ἔχει πρὸ πολλοῦ χάσει τὴν ἐπαφή της μὲ ὁποιαδήποτε πραγματικότητα... Στὴν ἐπιζητούμενη τώρα Ὁρθόδοξη σύνθεση ἢ αἰωνόβια ἐμπειρία τῆς Καθολικῆς Δύσης πρέπει νὰ μελετηθεῖ καὶ διαγνωσθεῖ ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογία μὲ μεγαλύτερη φροντίδα καὶ συμπάθεια ἀπὸ ὅ,τι ἔγινε ὡς τώρα.

[...] Τὸ μέλλον ἀποκαλύπτεται πῶς ἀληθινὰ καὶ πῶς βαθεῖα, ὅταν ἀντιμετωπίζεται ὡς ὑποχρέωση παρὰ σὰν προσδοκία καὶ προειδοποίηση. Τὸ μέλλον δὲν εἶναι ἀπλῶς κάτι πού ἐκβιάζεται ἢ ἀναμένεται - εἶναι κάτι πού δημιουργεῖται. Ἡ χριστιανικὴ κλήση μᾶς ἐμπνέει ἀκριβῶς τὴν εὐθύνη τοῦ κα-

θήκοντος... Ἡ Ὁρθοδοξία δὲν εἶναι μόνο παράδοση, εἶναι ἔργον (καθηκόν - task)... Καὶ μιὰ γνήσια ἱστορική σύνθεση ἔγκειται ὄχι στὴν ἐρμηνεία τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ στὴ δημιουργική ἐκπλήρωση τοῦ μέλλοντος»²⁴.

22. *Ways of Russian Theology, II (Collected Works, VI, σσ. 301-308).*